

Çorum'un Endüstriyel Miras Değerleri

Industrial Heritage of Çorum Province

Emine SÖKMEN ADALI*
Önder İPEK**

Öne Çıkanlar:

- Bu çalışma, Çorum'un endüstri tarihini yansıtan mimari ve donanımları bilinir kılmayı amaçlamaktadır.
- Bakırcılık ve dericilik gibi geleneksel endüstrilerin turizm metasına dönüşümü kiremit, un, maden, makine, madencilik ve tuz üretimi ile çimento sanayinin kaybolmaya yüz tutmuş temsiliyeti incelenmiştir.
- Sektörlerin en eski işletmelerinin günümüze ulaşan değerleri ilk kez bu çalışma kapsamında değerlendirilmiştir.
- Çorum'un sanayi mirasını ve kaybolmakta olan hafızasını kaydetmek amacıyla önde gelen endüstri temsilcileri ile sözlü tarih görüşmeleri yapılmıştır.

Öz: Çorum kentinin endüstri tarihini yansıtan, hâlâ kullanılmakta olan, yıkılmış veya unutulmaya yüz tutmuş mimarisi ve donanımlarını bilinir kılmayı amaçlayan bu çalışma ile geleneksel endüstrilerden, sanayileşme ile birlikte kentin kalkınmasında lokomotif görevi üstlenmiş iş kollarına uzanan süreç ele alınmaktadır. Kültür mirası olmuş endüstriden turizm metası üretmeye dönüşen bakırcılık ve dericilik sektörüne, başlıca endüstriler olan kiremit üretimi, un üretimi, maden üretimi, makine üretimine, yok olmaya doğru giden tuz üretimine ve çimento sanayinin kentteki kaybolmaya yüz tutmuş temsiliyetine dönük olarak elde edilen bilgiler bir araya getirilmiştir. Söz konusu sektörlerinin en eski işletmelerinin günümüze ulaşan değerleri bu çalışma kapsamında ilk kez incelenmiştir. Çorum sanayi geçmişine dair bilinenleri tespit etmek ve kaybolmakta olan hafızasını kaydetmek amacıyla söz konusu endüstrilerin önde gelenleri ve üretimde yer alan aktörleri ile sözlü tarih görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Çorum'daki endüstri miras değerleri, yerel ham maddenin işlenmesine dönük olarak, devlet eliyle ve bölge insanlarının yerli sermaye ile kurup geliştirdiği tesisler olup kent kimliğinin inşasında yapı taşlarıdır. Bir sanayi kenti olarak bilinen Çorum için bu değerlerin bir kısmı yapısal sürekliliklerini devam ettirmektedir ve kent ekonomisinin devindiği önemli konumlarda bulunurlar.

Anahtar Kelimeler: Çorum, Endüstriyel Miras, Geleneksel Endüstriler, Sözlü Tarih.

Highlights:

- This study aims to highlight the industrial history of Çorum, focusing on its traditional industries and those that became economic drivers with industrialization.
- It covers the transformation of industries such as copperware and leather into tourism commodities, and examines key sectors like brick, flour, metal, machine, mining, salt production, and the cement industry.
- The surviving values of the oldest enterprises within these sectors have been evaluated for the first time

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Ankara, emine.sokmen@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5747-8193

** Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çorum, onderipek@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1820-6341

within the scope of this study.

- Oral history interviews were conducted with key industry players to document Çorum's industrial heritage and its fading memories.

Abstract: This study aims to raise awareness of Çorum's industrial history, testified by the buildings and machinery that are still in use as well as those that have been demolished or forgotten. To this end, this work discusses the process involving traditional industries and business sectors which became driving forces for the city's development with industrialization. Information has been gathered concerning copper and leather making which has turned from industry to souvenir, brick and tile production, flour milling, mining, and machinery industry, as well as salt production on the verge of extinction, and the history of the cement industry with its decreasing representation in the city. The values of the oldest businesses in these sectors, carried to our day, have been identified for the first time in this paper. Oral history interviews have been conducted with the leaders and workers of these industries in order to gather data about Çorum's industrial past and to preserve its fading memory. Çorum's industrial heritage originates from state intervention and local domestic capital aimed at processing local raw materials. These heritage values and facilities were fundamental in constructing the city's identity. Some of these values continue to hold functional importance for Çorum as an industrial city, maintaining a significant role in its current economy.

Keywords: Çorum, Industrial Heritage, Traditional Industries, Oral History.

Summary: The primary aim of this study is to illuminate the industrial heritage of Çorum, a city with a rich industrial past characterized by various buildings and machinery. These structures, some still in use while others have been demolished or forgotten, offer a tangible connection to the city's industrial history. The research method involves a detailed documentation, including archival research and oral history interviews. The archival research entailed a thorough review of local newspapers, state records, and industry-specific documents to gather historical data on Çorum's industrial development. Oral history interviews were conducted with key figures in various industries to capture firsthand accounts and preserve the fading memories of Çorum's industrial heritage. These interviews provided insights into the technical characteristics of the facilities, significant historical events, and the social and economic impacts on the city. The study revealed that Çorum's industrial heritage is deeply intertwined with the local processing of raw materials, facilitated by both state intervention and local entrepreneurship. The values of the oldest enterprises within these sectors were evaluated for the first time in this study. Traditional industries such as copperware and leather, which have a deep-rooted history in the city, have transformed into tourism-oriented crafts. Brick and tile production, which played a pioneering role in the city's industrialization, continues to make significant contributions to both the local and national economy, with many factories still in operation. Flour milling preserves examples where traces of traditional production methods can still be observed, and this industry continues to exist, maintaining its historical background while evolving with modern techniques. Salt production, on the other hand, is becoming extinct, with only minimal ongoing production. Beyond the employment generated in the coal mining, the social and cultural significance of the region is fondly remembered for the good times it once brought, despite the absence of surviving spaces from those days. The cement factory, which once spearheaded the city's industrial development and acted as a locomotive for social transformation, has vanished from the cityscape. The research highlighted the necessity of preserving these industrial sites as cultural heritage areas. The study concludes that Çorum's industrial heritage represents a critical component of the city's identity and historical narrative. Preserving this heritage is not only important for maintaining a connection to the past but also for the potential economic benefits it could bring through tourism and educational opportunities. The findings highlight the importance of integrating these historical sites into broader cultural and economic development plans. By documenting and analyzing the oldest enterprises and conducting interviews with industry veterans, this study provides an overview of Çorum's industrial history. It calls for the implementation of preservation policies and the establishment of industrial museums to foster awareness and appreciation of this heritage. The ultimate goal is to ensure that these industrial relics continue to contribute to the city's cultural and economic vitality, reflecting both its historical significance and its future potential.

Giriş

Kentler, tarihsel süreçlerinde gelişim gösteren mimarinin etkisiyle kimlik kazanırlar. 19. yüzyıl sanayi devrimiyle birlikte farklı endüstrilerin oluşmasıyla ortaya çıkan yapılar, Türkiye'nin demiryolu ağına paralel olarak büyük bir ivme ile inşa edilmeye başlanmıştır. Döneminin teknolojileri ile inşa edilen bu yapılar bugün “endüstri mirası” olarak tanımlanmaktadır. Bir kentin veya bölgenin sanayi ve üretim alanlarının tarihselliğini ve değişen peyzajını, teknolojik ve teknik ilerlemesini kaydedip belgeleme endüstri arkeolojisi yoluyla olmaktadır (Su *et al.* 2018). Yani, endüstriyel gelişime bağlı olarak döneminin sosyo-ekonomik yapısının bir tezahürü olan özgül mimari, birer kültürel miras olarak tanımlanırken söz konusu mirasın araştırılması ve belgelenmesi işini yerine getiren de endüstri arkeolojisidir (Buchanan 1985, 104; Saner 2012, 53). UNESCO'nun bazı endüstri bölgelerini dünya miras listesine alması ile endüstri mirası kavramı uluslararası düzeyde önem arz eden bir konu hâline gelmiştir. Türkiye’de bu olgu, tarihsel bağlamda endüstrileşme faaliyetlerinin mimari ve maddi kültür olarak günümüze kalan değerlerinin belgelenmesi gerekliliği özelinde sıklıkla ele alınarak uygulamalarda yer bulmuştur (Saner 2012, 59). Bu bağlamda, endüstri mirası konusu, mimarlık ve teknoloji tarihi, koruma, arkeoloji, ekonomi tarihi, sosyoloji gibi alanlar kapsamında çalışılmaya başlanmış ve kamuoyunda bu konunun önemine dair bilincin oluşması için çalışmalar yürütülmesi yönünde adımlar atılmıştır.

2003 yılında Endüstri Mirasının Korunması Uluslararası Komitesi (TICCIH) endüstri mirası alanların korunmasına dönük Nizhny Tagil Tüzüğü'nü yayınlamış ve böylece ilk uluslararası adım atılmıştır. 2011’de ise ICOMOS ve TICCIH, endüstri mirasının bütüncül korunmasına dair bir işbirliği ile Endüstri Mirası Sitleri, Yapıları, Alanları ve Peyzajlarının korunması için ortak ilkeler belirlemiştir. Dublin İlkeleri olarak da bilinen bu metinde yer alan endüstri mirasının tanımı şöyledir: “*Endüstri mirası sitler, yapılar, kompleksler, alanlar ve peyzajlar yanında, onlarla ilgili makineler, eski veya devam eden sanayi süreçleri, hammadelerin çıkarılması, ürüne dönüştürülmesi ve ilgili enerji ve taşıma altyapıları hakkında veri sağlayan nesnelere veya belgelerden oluşmaktadır. Eski veya yeni, sanayi süreçleri üretmek ve ürünleri daha geniş pazarlara dağıtmak için hammadde sağlayan doğal kaynaklara, enerji ve taşıma ağlarına bağlı olduklarından, endüstri mirası kültürel ve doğal çevre arasındaki derin bağı yansıtır. Hem taşınır ve taşınmaz varlıkları kapsar, hem de teknik bilgiler, işin ve çalışanların organizasyonu, toplulukların yaşamını biçimlendiren ve toplumlara, genelde dünyaya büyük düzen değişikliklerine yol açan karmaşık sosyal ve kültürel mirasla ilişkili soyut boyutları bulunmaktadır*” (Endüstri Mirası Sitleri, Yapıları, Alanları ve Peyzajlarının korunması için ICOMOS-TICCIH ortak ilkeleri 2011).

Endüstriyel miras, kentsel alanların dokusuna ve katmanlarının gelişimine doğrudan müdahil olan bir yapıdadır ve kentsel karakteri sebebiyle sosyal, ekonomik ve mimari açıdan değişen ve değiştiren niteliğe sahiptir. Bu yapılar ve donatıları, belirli bir geçmişin tanığıdır ve teknolojik süreçleri, üretimi, ticareti ve sosyal hayatı yansıtmaktadır (Oevermann & Mieg 2015, 25). Dublin ilkelerinin de değindiği üzere endüstri alanları, inşa edildikleri dönemin teknolojisini, mühendislik kapasitesini ve mimarlık anlayışını yansıtmakta, öte yandan buldukları yerdeki toplumun belleğine, bu alanlarda hizmet veren aktörler özelinde nüfuz etmektedir. Yani sosyal yaşamın bir parçası hâline gelmişlerdir. İlkeler ayrıca endüstri mirası değerinin, yazılı belgelere, insanların anılarına, yerel sanat ve âdetlere bağlı olduğunu ifade eder (Endüstri Mirası Sitleri, Yapıları, Alanları ve Peyzajlarının korunması için ICOMOS-TICCIH ortak ilkeleri (Dublin İlkeleri), 2011). Endüstriyel miras bu anlamda, mekânlar ve onları donatan ekipmanlar, içinde buldukları çevrelerin yanı sıra, endüstriyel yaşamın sözlü olarak aktarılan yönlerini de kapsar. Sözlü tarih görüşmeleri ve endüstriyel toplulukların sosyal pratikleri hakkındaki anlatıları, endüstriyel

mirasın araştırılması, korunması ve yorumlanması çabalarının kritik bir parçasıdır (Harlov-Csortán 2018, 36). Bu yöntem, miras çalışmaları için geniş bir potansiyele sahiptir ve bilgiye erişim sağlamanın önemli bir yoludur. Bu çalışma kapsamında ele alınan endüstriler birer miras değeri olarak düşünülerek, önceden yapılmadığı için bir ön belgeleme, durum değerlendirme özelinde ele alınmıştır. Bu bağlamda yapılar ve aktörleri bizzat ziyaret edilmiş, fotoğraf ve video ile kayıt tutulmuş, sektörlerin ileri gelenleri ve aktörlerinden 15 kaynak kişi ile görüşmeler sağlanmıştır. Bu görüşmeler endüstri tesisinin teknik özellikleri, geçmişi, tanık olunan önemli olaylar, tesisin kentin sosyal ve ekonomik hayatına etkileri ekseninde gerçekleştirilmiştir. Görüşmeciler gönüllü olarak çalışmaya katılmış ve bilgilerini paylaşmışlardır. Çorum'un bir sanayi kenti olması (İzmen 2012) ve sanayi geçmişinin izlerinin kentin il ve ilçelerinde belirgin bir şekilde izlenebilmesi bu çalışmanın itkisini sağlamıştır. 2019'da Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı (OKA) tarafından TR83/19/TD2/0051 proje no ile desteklenen "Çorum'un Endüstriyel Mirasının Tespiti" başlıklı projeden elde edilen verilerden ve saha deneyimlerinden hareketle hazırlanan bu makalede, literatür ve arşiv araştırması ile kentin sanayi tarihine dair bilgiler bir araya getirilmiştir. Bu aşamada yerel gazetelerin arşivleri de taranmıştır. Böylece, Çorum'daki sanayinin gelişimini anlamaya yönelik bilgilerin bir araya getirilmesi hedeflenmiştir.

Çorum'da tespit edilen alanlar, miras niteliğine haiz geleneksel üretim, özel ve kamu endüstriyel üretim mekânları altında gruplanmıştır. Geleneksel teknik ve bilgi temelinde üretimi süren dericilik ve bakırcılık ile kentin üç yüzyıllık un değirmeni, mesleki bilgi ve deneyim belleği temelinde usta-çırak ilişkisinin (Özdemir 2018, 3,15) aktarım alanlarıdır. Özel endüstriyel alanlar, hammadde özelinde gelişen Çorum sanayisinin yerli girişimcilerinin kent sanayi tarihine olan etkisini gösterir. Kamu üretimini temsil eden endüstri alanlarının azlığı ise tarihsel süreçte devlet teşebbüsünün özel sektöre göre daha geç bir zamana tekabül etmesi ve kentin Anadolu yol ağına geç dâhil olmasının göstergesidir.

Çorum Sanayisine Genel Bakış

Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet eliyle üretimin artırılmasına dönük olarak sanayileşmeye ağırlık verilmiş, hazırlanan planlar dâhilinde fabrikaların kurulmasıyla önemli gelişmeler elde edilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936, 1973). İlerleyen dönemlerde, devinen bu sürece özel sektörün de katılımıyla birçok kentte, kentin ham madde ve tarım potansiyeli bağlamında endüstri faaliyet alanları kurulmuştur.

Osmanlı devlet ekonomisinin temelini oluşturan tarım ve hayvancılık, kırsal yaşamın gündelik zaruriyetlerini karşılamanın yanı sıra ekonomik ve toplumsal bir faaliyet alanıydı. 1530'larda Vilayet-i Rûm-i Kadim'e bağlı bir sancak (387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri) olan kentin birçok diğer Osmanlı kenti gibi ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Kentin ve çevre sakinlerinin ihtiyacını karşılamaya yönelik küçük esnaf imalathanelerinin 15. yüzyıldan beri hizmet verdiğini söylemek mümkündür. Çorum Osmanlı Dönemi'nde ticaret hayatının yoğun olduğu bir kent görünümündedir. Faroqhi kentte 16. yüzyılın ikinci yarısında beş adet han yapısının olduğunu aktarmaktadır (Faroqhi 2015, 98). Geleneksel olarak nitelendirilen üretim, özel girişimci esnaf ve tüccarlar eliyle yönlendirilmiştir. Devletin etkinliği ise dolaylı yoldan bu aktörlerin ekonomik faaliyetlerini kontrol etme yönündedir (Önsoy 1988, 95-98). Çorum'da dericilik ile ilgili üretim alanına dair 15. yüzyılda kentte 35 kadar meslek erbabının çalıştığı bilinmektedir. Bu miktarda kişinin olması hayvancılık ekonomisinin gücüne de işaret etmektedir (Şahin 1993, 375). 1845 temettuat defterinde Çorum'daki ekonomik faaliyetlerin temelinde tarım ve hayvancılığın olduğu görülmektedir. Küçük ölçekli işletmelerin çoğunlukla hâlâ dikici ve derici esnafı olduğu anlaşılmaktadır (Çavdar 2016, 584-586). Diğer yandan 16. yüzyıldan itibaren, birçok su değirmeninin hizmet veriyor

olması, tarımsal üretimin hacmini ve doğru orantılı olarak ekonomik büyümeyi göstermektedir. Geleneksel üretim teknolojisi olan değirmenler, Çorum ekonomisinin temelini oluşturan ve verimliliği oldukça yüksek olan buğdayı ürüne dönüştürmüştür. Esnaf, Osmanlı ticari yaşamındaki etkinliğini Tanzimat ile kaybetmeye başlamıştır. Yabancı girişimcilerin pazarlara ve uluslararası ticarete hâkim olması buna nedendir. Bu dönemde esnafın ezilmesini engellemek ve piyasada yeniden Osmanlı idaresini ve yerli sanayiye etkin kılmak amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu oluşturulmuştur. Uzun soluklu olmayan bu komisyon görev süresi boyunca küçük esnaf gruplarının üretimlerinin artırılmasına dönük çalışmalar sürdürmüştür. 1873'te dönemin ekonomik ve siyasi buhranı nedeniyle komisyon kaldırılmıştır (Önsöy 1988, 95-98). Çorum'da sanayi dönemin koşullarından doğrudan etkilenmiş ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ülkedeki kapsamlı modernleşme ve sanayileşme politikalarının temellenmeye başlamasıyla gelişmeler kaydedilmiştir. Önemli adımlardan biri 1913'te 12 üye ile Çorum Ticaret Sanayi Odası'nın kurulmasıdır (Tekeli 1986/202, 211). Yerel üretim aktörlerinin iç ve dış pazardaki aktivitelerine istikrar gelmesine olanak sağlayan oda, kentin tarım ekonomisinin güçlenmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, buğday üretimi 1927-1933 yılları arasında üretim hacmi açısından ülke genelinde altıncı sırada yer almıştır (Tekeli 1986/2023, 244). 1950'lerde hububat ekim alanlarının genişlemesiyle elde edilen ürün hızlı bir şekilde artmıştır. 1950'lerden itibaren, Türkiye'nin sanayi politikaları yeni bir döneme girmiştir, kalkınma planlarıyla desteklenen sanayileşme politikaları, ülkenin sanayi üretimini çoğaltmıştır (İnalçık, 2000). 1955 ile birlikte Çorum karayoluna kavuşmuştur. Kentin ana ulaşım hattını oluşturan bu yol kentin iktisadi yaşamına önemli katkılar sağlamıştır. Üretimin, Anadolu'nun farklı pazarlarına ulaşması bu yol ile mümkün olurken üretim maliyetlerinin de ucuzlamasına fırsat vermiştir (Tekeli 1986/2023, 235-236).

Yerel ham madde kaynaklarını kullanmaya yönelik kurulan önemli bir endüstri, toprak sanayidir. Türkiye'deki inşaat sektörünün büyümesiyle birlikte 1940'lı yıllarda kurulmaya başlayan tuğla-kiremit fabrikaları, kalkınma planları çerçevesinde gelişim göstererek kenti bir üretim bölgesi haline getirmiştir. Kent merkezinde 35 ve Osmaniye'de 12 fabrika bulunmaktadır (Devlet Planlama Teşkilatı, 9. Kalkınma Planı 2008). Ülke çapındaki kiremit üretiminin %30'u ve tuğla üretiminin de %10'u bu fabrikalarda imal edilmektedir. Kent önemli bir ticari bağlantı hattı olan Ankara-Samsun yolu üzerinde bulunmaktadır.

Çorum'un toprağa dayalı endüstrileri, yani tarım-hayvancılıktan gelen üretim ve kiremit üretimi ihtiyaç duyduğu bakım-onarım ve iyileştirmeye dönük altyapısını yerli girişimciliğin eliyle çözmüştür. Kalkınma planlarının getirdiği gelişim süreci Çorum'da yeni bir endüstri kolunun ortaya çıkmasına fırsat vermiştir (Tekeli 1986/2023, 251). Makine imalat ve döküm sanayi, bölgedeki un ve kiremit fabrikalarının kullandığı makinelerin montaj-bakım işlerine odaklanarak gelişmiş ve büyümüş, yetmişten fazla şirketin kurulmasına ve böylece makine imalatçısı olarak ihracat hacminin yükselmesine mahal vermiştir.

Kamu yatırımları özelinde kentin endüstriyel sürecine bakıldığında, 1942'de Linyit İşletmesi ile 1957'de Çimento Fabrikası'nın haricinde kentte devlet eliyle büyümeyi destekleyen yatırımların köklü bir geçmişi olmadığı görülmektedir. Kentin kara yolu ağına 1950'lerde entegre olması buna neden gösterilebilir, iç ekonomiye yönelik üretim bu bağlamda ön plana çıkmıştır, ve yerli girişimciliğin eliyle gelişen bir ekonomi söz konusudur. Öyle ki 1980'de kentte 3'ü devlet ve 56'sı özel sektöre ait endüstri tesisi mevcuttur (1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı). Çorum sanayisi genel olarak hızlı büyüme göstermiştir. Kamunun temsiliyetinin fazla olmadığı ancak yerli sermaye ve girişimciliğin geleneksel üretim sektörlerine de eklenen sanayi kollarını geliştirmesiyle kendine yeterli ve sonrasında ise ihracat kapasitesi yüksek bir örüntü ortaya koymuştur. Yerli üreticiler özellikle geçirmiş olduğu dönüşüm çerçevesinde, geçmişi ile harmanlanmış birer sanayi

kolu olarak varlığını sürdürmektedir. Çorum endüstri tarihini oluşturan yapılar ve iş kollarının tarihsel sürecine dair bilgiler, arşiv ve literatür araştırması ile bu miras niteliğindeki alanlarda hizmet vermiş kişilerle gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde elde edilmiştir.

1. Geleneksel endüstri mekanları

1.a.) Dericilik: Çorum ve çevre kent sakinlerinin ihtiyacını karşılamaya yönelik küçük esnaf imalathaneleri çoğunlukla dericilik ve bakırcılık alanında üretim yapmışlardır. Dericilik ve bakırcılık üretiminin Ahilik örgütlenmesi çerçevesinde geliştiğini ve günümüze kadar süregeldiğini söylemek mümkündür. Özellikle dericilik, iş kolunun şimdiki adıyla Medrese Mahallesi (eski Tabakhane Mahallesi) civarında yayıldığı düşünülmekte ve burada yer alan Ahi Evran Tekkesi'nin 16. yüzyıla uzanan kayıtlar özelinde idari süreçlere yön verdiği anlaşılmaktadır. 20. yüzyılın başlarında kentte 73 kadar tabakhane bulunmakta ve çevre illere üretim ihraç edilmektedir (Aktüre 1986/2023, 155). Ancak hızla artan nüfus ve sosyal yaşamın getirdiği zorunlu değişimler sebebiyle dericilikte kullanılan teknolojinin değişmesiyle birlikte kentte bulunan tabakhanelerin işlevini kaybettiği ve söz konusu dönem için lider olan kentin bu sektörde gerilediği tespit edilmiştir. Kent merkezinde bulunan Dikiciler Çarşısı, kentin bir zamanlar tabakhanelerinden gelen derilerin metaya dönüştürüldüğü dar bir sokaktı (Fig. 1). İskilip, dericiliğin Osmanlı dönemindeki diğer bir üretim merkezi idi. Arşivden bir belge dericilik üretimine dönük olarak bilgi sunmaktadır. Buna göre 1766'larda gelirinin bir kısmını İskilip'teki ticari pazarda yer alan ve vergilendirmenin yapıldığı tartıdan elde etmekte olan İskilip Kalesi muhafızlarından Seyyid Yakub, İskilip'in Çatkar Köyü'ndeki debbağların usulsüz yeni bir tartı kurması nedeniyle, kendisinin gelirinin düştüğünü şikayet etmektedir (BOA.AE.SMST.III.45-3215). 1907 Salnamesi'nde İskilip'te 18 tabakhane bulunmaktayken günümüze bunlardan ulaşan olmamıştır (Salname-i Vilayet-i Ankara 1307, 253) ancak dericilik geleneksel anlamda hâlâ İskilip İlçesi'nde birkaç dükkânda eski yöntemlerle sürdürülmektedir (Fig. 2) (Ahmet Küyük, kişisel iletişim, 5 Ekim 2019). Bu küçük dükkânlarda çarık, mes ve sipariş usulü ayakkabı yapımına dönük üretim gerçekleştirilmektedir. Sektörel anlamda ise İskilip ilçesinde dericilik ile başlayıp Çorum için değer olarak karşımıza çıkan iki büyük şirketin, Togo'nun ve Greyder'in, ulusal ve uluslararası ölçekte üretim yapmakta olduğu görülmektedir.

Fig. 1. Çorum Dikiciler Arastası'ndan görünüm.

Fig. 2. İskilip Dikiciler Arastası'nda kunduracılık yapan Ahmet Küyük, İskilip Dikiciler Arastası'ndan genel görünüm.

1.b.) Bakırcılık: Arkeolojik araştırmalar ve arşiv belgeleri Çorum'da bakır madenlerinin tarihsel süreçteki önemini göstermektedir. Bayat İlçesi Derekutuğun Köyü'nde bulunan maden sahası MÖ. 3. Binlerde galeriler açılarak işletilmiştir (Yalçın *et al.* 2019, 558). Öte yandan Osmanlı döneminde 1819'da Çorum'da Sarıkamış adı verilen mevkiide tespit edilmiş olan bakırın çıkarılmasına dönük çalışmaların yürütülmesi için Kastamonu Küre'den usta gönderilmesi istenmiştir (BOA. TS. MA.e. 1216.60). Bakırcılık Çorum için önemli bir sanayi kolu olmuştur ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında dönemin siyasi ve ekonomik gidişatından olumsuz yönde etkilenmiş ve üretim zamanla önemini kaybetmiştir. 1930'lu yıllarda bakırcı ve kalaycılar şehrin merkezinde Saat Kulesi yakınında Dikiciler Arastası'ndaydı. Çorum'daki 1937 yangınından sonra önce Ulu Mezar arkası ve Buğday Pazarı yanına, 1960 yılında da Yukarı Sanayi Cengiz Topel Caddesi alanında yapılan siteye taşınmışlardır (Fig. 3). Burası, bakırcılar, kalaycılar, ibrikçiler, demirciler, marangozlar ve arabacılardan oluşan geleneksel endüstrinin yaşatıldığı bir mevki hâline gelmiştir. 1960'lı yıllarda Çorum'da üretilen dövme bakır kazan, leğen ve banma gibi büyük ebattaki kaplar ülke içerisinde pek çok yere gönderilirken mutfaklar da çeşitli örneklerle donatılıyordu (Hasan Tuluk, kişisel iletişim, 20 Ekim 2019). Gelişen teknoloji ile alternatiflerin çoğalmış (çelik, alüminyum, plastik ve porselenin mutfak kullanımının yaygınlaşmasıyla) talep azalmış ve çırak yetiştirilememiştir (Oğuz & Metin 2016, 35). Sonucunda, bakırcılık ve kalaycılık diğer geleneksel endüstriler gibi kan kaybedip, emeğin karşılığı alınmaz olmuştur. Yaşlı ustalar emekli olurken, bir kısım gençler baba mesleğini bir süre daha devam ettirmişlerdir. Şu anda ise, birkaç dövme bakır, 8-10 tane sıvama tezgâhı ve bir kalay atölyesini işletmeye çalışan orta yaş grubu ustalar Cengiz Topel Caddesi'nin üzerinde üretim yapmaya devam etmektedir (Mustafa Çevik ve İbrahim Düz, kişisel görüşme, 20 Ekim 2019). Bakırcılık, İskilip'te de geçim kaynakları arasında yer almıştır. Günümüzde bakırcılar ve kalaycılar ilçenin kaleye doğru olan eski mahallesinde birkaç dükkânda faaliyetlerini sürdürmektedir (Oğuz & Metin 2006, 37, 43-45).

Fig. 3. Çorum Bakırcılar Çarşısı'ndan genel görünüm, Çorum Bakırcılar Çarşısı'ndan bakırcı ve kalaycı esnafı

1.c) Geleneksel un üretimi: İskilip Yalak Köyü su değirmeni

Çorum kentinin ekonomisinin, Osmanlı Dönemi'nden beri hububat ve hayvancılığa dayalı olduğunu arşiv belgeleri ortaya koymaktadır. Kızılırmak'ın kolları üzerine konumlandırılmış bazıları bir yıl boyunca bazıları ise altı ay boyunca çalışabilen çok sayıda su değirmeninin varlığı

hem Osmanlı Dönemi tahrir kayıtlarından hem de fiziksel kalıntılardan bilinmektedir (H.982 (M.1574/1575) tarihli ve TKG.KK.TTd.178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livā-i Sivas). Alaca'da 16-17. yüzyıllarda yirmiden fazla değirmen bulunmaktadır. Ortaköy ilçesinde biri harap hâlde diğeri ise çalışır durumda iki su değirmeni günümüze ulaşmıştır. Bunların içlerinde en mühimi ve tarihsel bağlamda en eskisi diğeri bir deyişle kurulduğu zamandan beri kesintisiz hizmet veren bir örnek İskilip Yalak köyünde bulunmaktadır (Fig. 4). Buradaki su değirmeni 'kara değirmen' olarak adlandırılmakta, yaklaşık olarak 300 yıldır aynı aile tarafından işletilmekte ve yörenin tahılını una çevirmektedir.

Değirmen, su iletimi ve türbin olarak çalışan tipik yatay çarkı, alt-üst öğütme taşları ve un haznesinden oluşan mekanik bir sistemdir. Değirmenin hemen arkasından geçen çayın suyu bir beton kanal ile değirmen binasına yaklaştırılmıştır. Değirmen çayın yatağından daha düşük bir eğimde inşa edilmiştir. Kanal ile değirmen arasında bulunan kot farkı ile hızlanarak gelen su, değirmenin çarkına, yaklaşık 50 derecelik açı ile ulaşan geniş ağızlı demir bir oluk ile iletilmekte, değirmen suyun marifetiyle çalışmaktadır. Değirmenden geçen su, çark çıkışından tahliye kanalı ile ayrılarak nehre ulaşmaktadır. Değirmen taşları, boğaz adı verilen bölümden düşen tahılın öğütülmesini sağlar, taşın önünden öğütülen un haznede birikir. Değirmen taşları zamanla aşınır ve kullanılamaz hâle gelince yedek değirmen taşları ile değiştirilir (Fig. 4. sağ alt). Ahşap konstrüksiyona sahip değirmen, şu anki sahipleri tarafından aslına uygun olarak yenilenmiştir. Değirmen kırma taştan inşa edilmiş bir binadır ve buna bitişik iki katlı taş temel üzerinde kerpiç ve sonraki tamiratlarda tuğla ve beton ile sağlamlaştırılmış yapıda, değirmenci, değirmen çalıştığı sürece konaklamaktadır. Ayrıca alt bölümü ambar olarak kullanılmaktadır.

Fig. 4. Yalakköy Un Değirmeni (İskilip) genel görünüm, un değirmeni ve değirmenin aşınmış değirmen taşı.

2.) Özel endüstriyel üretim mekânları

2.a) İskilip Çukurköy Tuz Ocağı

Çukurköy Tuzlası, İskilip'in yaklaşık 22 km kadar güneyinde yer almaktadır. 16. yüzyılda bu bölge Tuzcuyan divanı olarak bilinmektedir. Divan, bir idari bölümü ifade etmektedir. Kazalar, Osmanlı yönetim yapısında tipik bir uygulama dahilinde divanlara bölünmüştür. 1576 yılında Tuzcuyan divanı Çorum Mufassal Defteri'nde geçmektedir (H.984 (M.1576/1577) tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livā-i Çorum, 2014, s.14). Burası, Çorumlu

kasabasının çevresinde bulunan ve 4 köyden (Karye-i Karaca Hisar, Karye-i Savalu, Karye-i Karaca Viran, Karye-i Tulcu) oluşmaktaydı (Yazar 2016, 1099). Bölgedeki tuz kaynaklarından dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir. Tuzun dericilik sektöründe kullanımı nedeniyle, Osmanlı Dönemi'nden itibaren bölgedeki bu sektöre hizmet vermiş olduğu düşünülebilir. Çukurköy Tuzlası hakkında çok bilgi bulunmamaktadır. 1980'de 6325 ton tuz üretildiği kaydedilmiştir (Tekeli 1986/2023, 293). Elde edilen bilgilere göre kurulduğu ilk yıllarda Rus bir şirket tarafından işletilmiş, ardından yerelde tasarruf edilerek kullanılmaya devam edilmiştir.

Fig. 5. Çukurköy Tuzlası idari binası ve tuz havuzları (Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi, Görsel: Bahadır TOMAY).

Şu anda üretim hala oldukça düşük seviyede devam ederken, etkinliğini yitirmiş koşullar dikkat çekmektedir (Fig. 5). Tuzlanın hemen üst kısmında depo ve idare binası olarak kullanılmış kerpiç bir bina bulunur. Tuzun üretime hazırlanma aşamasında kullanılan havuzlar ve bu havuzların arasından geçen taşımayı kolaylaştırmak için oluşturulmuş dekofil hattından geriye sadece ahşapları kalmıştır. Çorum genelinde Çukurköy haricinde Akçakoyunlu ve Sarıkaya'da kaynak tuzlarından yöresel ve ticari tuz üretimi yapılmaktadır (MTA Çorum İli Maden ve Enerji Kaynakları, 2010).

2.b) Osmancık Yeni Çeltik Fabrikası

Osmancık, çeltik üretiminin ülkemiz genelinde yaygın olduğu bir bölgede yer almaktadır ve tescil edilmiş çeltik çeşitlerinden birine adını vermiştir. Çeltik ekim alanları Kızılırmak Nehri'nin sahilllerinde, nehir yatağından bir miktar yüksekte bulunmaktadır. Kızılırmak suyunun çeltik tavalarna iletilmesi için kanallar ve su dolapları kullanılmıştır. İlerleyen zamanlarda suyun regüle edilmesine dönük olarak 1960'lı yıllarda Kızılırmak üzerine bir jeneratör kurulduğu bilgisine ulaşılmıştır. Söz konusu jeneratörün günümüzdeki akıbeti bilinmese de Tarsus'tan satın alınarak kurulduğu söylenmektedir. Daha sonraları bu jeneratörün bir çeltik ve un fabrikasını çalıştırdığı aktarılmıştır (Ali Rıza Günal, kişisel görüşme, 9 Ağustos 2019).

Tarımı oldukça zor olan bu ürünün işlenmesine dönük olarak Osmancık'ta 12 fabrika bulunmaktadır. Bunlardan en eskisi, Çorum'da sanayileşmenin bu üretim alanında adımların henüz atıldığı zamanlardan günümüze geleneksel yöntemlerle çalışmaktadır. İlçe merkezinde yer alan ve 1950'lerden beri orta ölçekli bir üretim yapan Yeni Çeltik Fabrikası ahşap bir donatıya sahiptir (Fig. 6). Tek katlı fabrika binasına girişi sağlayan kapı doğrudan üretim alanına ulaşımı sağlamaktadır. Ahşap üretim mekanizması fabrikanın tüm uzun duvarı boyunca ve yaklaşık 5 metre yüksekliğindedir. Depolama ise yine bu alanda yapılmaktadır.

Fig. 6. Yeni Çeltik Fabrikası (Osmancık), ahşap ayıklama ünitesi ve detay görünüm.

2.c) Hatap Un Fabrikası

Çorum'daki endüstri kollarının en eskisi un üretimine dönüktür. 1927 yılı devlet kayıtlarında Çorum'da 3 adet su ile işleyen un fabrikasının olduğu kaydedilmiştir. Buna göre, 1898'de Üyük, 1914'te Burunçiftlik ve 1924'te Altınoluk un değirmenleri Çorum endüstrisinin temellerini oluşturmaktadır (Tekeli 1986/2023, 274). 1934 yılında Battal Zade İsmet Bey, Burunçiftlik'teki un fabrikasının üretiminin artırılmasına yönelik yurtdışından vals getirtmiş, Keten ve Kendir Sanayi Türk Anonim Şirketi'nden de elektrik tesisatı ile motorların teminini sağlamıştır (BOA. 30.18.1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı, 39.64.15). Un üretiminde bölgenin önde gelen ve bir aile firması olan Hatap, 1926-1929 yıllarında kara değirmen olarak işleyen değirmeni un fabrikasına dönüştürülerek başladığı üretim macerasını günümüzde de sürdürmektedir (Fig. 7). Fabrikanın ikinci kuşak sahibi değirmenden fabrikaya dönüşen Hatap Un şirketinin sürecini aktarmıştır (Abdullah Kavukçu, kişisel görüşme, 25 Ekim 2019). 1930'lu yıllarda muamele vergisi adıyla alınan bir vergi söz konusudur. Bu verginin tahsilatı için devlet her üreticiye bir vergi memuru görevlendirmiştir. Hatap Un gibi kente uzak işletmeler için memurların konaklayacağı bir misafirhane işletme bünyesinde bulunmaktaydı. Bu verginin getirmiş olduğu yük uzun zaman unun ticari bir ürün olmasını engellemiştir. 1950'lerdeki ekonomi politikaları %12.5 olan muamele vergisini kaldırmıştır ve un ticareti ciddi oranda artarak pazarlanmaya başlanmıştır.

Altınoluk Fabrikası'nın üretimde olduğu dönemde 8 ton kapasite ile çalıştığı ve 1972 yılında bir yangın ile yok olduğunu bildirilmiştir (Abdullah Kavukçu, kişisel görüşme, 25 Ekim 2019). Burunçiftlik Fabrikası ise 13 ton kapasite ile çalışmış olup yine bir yangın ile yitip gitmiştir. 1900'lü yılların başında değirmen sektöründe üretilen makinelerin çoğu ahşap ve metal döküm karışımı olarak, kovalı elevator ve helezonlu götürücülerin gövdeleri de ahşaptan imal edildiğinden bir yangın çıkması durumunda yangın tüm fabrikayı etkileyebiliyordu (Latif Kavukçu, kişisel görüşme, 5 Temmuz 2019).

Çorum / Alaca yolu Hatap mevkinde yer alan Hatap Fabrikası kara değirmen olarak 1929 yılında Hayri Kavukçu, Şükrü Tütüncü ve Adil Kavukçu tarafından Hatap deresi üzerine kurulmuştur. Bu değirmen ilk yıllarda 2.5 ton kapasite ile çalışırken 1931'de su gücünün etkin olmaması nedeniyle tek silindirli yatık dizel motor tahrikiyle 5 tona, 1951'de vals ilaveleri ile 20 tona, 1959'da 26, 1962'de 70 tona ulaşan bir üretim gerçekleştirmiştir. Bu tarihte Alman teknik bilgisinin İngiliz değirmenciliğini şekillendirerek küresel bir değirmen endüstrisi şirketi hâline getirdiği Henry Simon Ltd.'ye Sınai Kalkınma Bankası'ndan sağlanan kredi ile yeni bir tesis inşa ettirilmiştir (Fig. 7 üst sıra soldan 2. görsel). Bu fabrika, o dönemde ülkenin kendi sektöründeki ilk modern fabrikası olarak yerini almıştır. Fabrika, buğdayın elverişli bir şekilde işlenebilmesi için S tipi ayırıcılar, G tipi ve Evenchill silindirler ile donatılmıştır. 1972 de Çorum merkezde yeni ve daha kapasiteli bir Fabrika, üstelik ırmık sasörü ve kare (Plansifter) elekleri Çorum şartlarında üretilirerek devreye girmiş, Henry Simon montajı fabrika ise 1990 yılına kadar çalışıp emekliye ayrılmıştır. Üretim hala bu son tesiste devam etmektedir (Fig. 7 alt sıra ilk görsel). Söz konusu süreçte 1972'ye kadar kullanılmış olan birçok makine ve teçhizat şu andaki fabrikanın

bahçesinde kurulan kurumsal tarihçeyi gözler önünde seran müzede sergilenmektedir. Hatap'ın 1929 yılında ilk kurulduğunda kullanmış olduğu ahşap iç yüzeyli vals makinesi, buğday yıkama makinesi, Fransız Teisset-Rose-Brault ve İngiliz Simon marka vals makineleri ile Alman Miag sasör restore edilerek müzede yerlerini almıştır (Fig. 7).

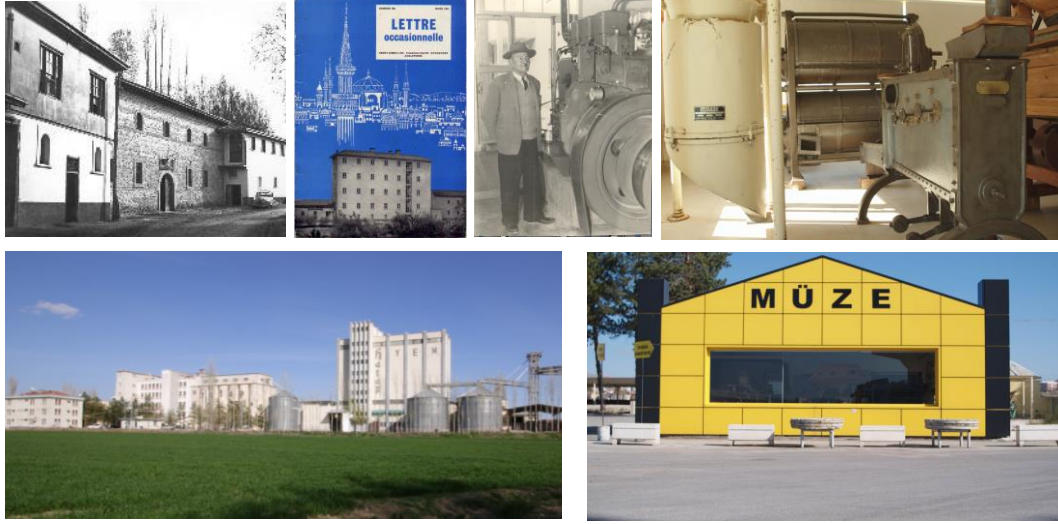

Fig. 7. Soldan Sağa: 1929'da Alaca'da kurulan Hatap Un Değirmeni; 1962'de inşa ettirilen yeni Hatap Değirmenleri tesisine dair haberin yer aldığı mecmua; Adil Kavukçu yeni ekipmanla birlikte; 1972'den beri Hatap Değirmenleri'nin Çorum merkezde hizmet veren binası; Hatap Değirmenleri'nin tesisinde kurduğu müze ve sergi alanı (Hatap Değirmenleri, Latif Kavukçu arşivinden).

2.d) Çorum Kiremit Fabrikaları – Yüksel Kiremit Örneği

Çorum endüstri tarihinin un üretiminden hemen sonra gelen sektörü toprak sanayi olarak da ifade edilen tuğla-kiremit üretimidir. Bunun nedeni kentin yakın çevresinde ham madde yataklarının bulunmasıdır. Türkiye'deki inşaat sektörünün gelişmesine paralel olarak Çorum'da kiremit fabrikalarının artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Günümüzde ekonomik şartların getirdiği olumsuzluklar nedeniyle darboğazdan geçtiği ifade ediliyor olmasına rağmen (Mustafa Yiğittaşçı kişisel görüşme, 25 Ekim 2019) sektör Türkiye geneline hizmet vermeye devam etmektedir. Çorum'da kiremit fabrikalarının bu denli önemli bir sektör oluşturmasında ham maddenin elde edilme kolaylığı gelmektedir. Ovalık bir alanda kurulu olan Çorum, alüvyal ve kolüvyal malzeme bakımından zengin toprağa sahiptir, hâliyle kil ve marn gibi ham maddenin bol olmasına olanak sağlar. Çorum'da 1960'lı yılların başına kadar kiremit fabrikası yoktur ancak hızlı bir gelişme gösteren bu endüstri kolu 1970'lerde 20 fabrika ile kentin ekonomisine yön verir hâle gelmiştir (Çorum 1973 İl Yıllığı s.262-263). Günümüzde 45'ten fazla fabrika ile Türkiye'nin ihtiyacının neredeyse %40'lık bir oranını karşılamaktadır. Yüksel Kiremit, bu sanayi kolundaki ilk fabrikayı kurup üretim yapan şirkettir. 1963'te Osmancık'ta tuğla fabrikası ile üretime başlayan şirket, 1965'te ise Yüksel Kiremit adıyla üretime devam etmiştir. 1978 yılına kadar geleneksel yöntemlerle kiremit üretimi yapılmaktadır. Sonrasında üretimde tamamen makineleşmeye gidilmiş ve üretim kapasitesi Çorum özelinde artmıştır. Çoğunlukla Marsilya, Osmanlı ve Akdeniz tipinde kiremit üretiminin yapıldığı Çorum'da ilk yıllarda çevre ve Karadeniz kentlerine hizmet verilmiş, daha sonra ulaşım ağının gelişmesiyle üretim yurt çapında dağılım göstermiştir (Mustafa Yiğittaşçı ve A. Osman Yiğittaşçı, kişisel görüşme, 25 Ekim 2019).

Yüksel Kiremit Fabrikası, yaklaşık dokuz hektarlık bir alana yayılmıştır ve yer aldığı bu

bölgede yani Çorum Çevreyolu'nun Amasya istikametindeki sol tarafında ve İskilip yönüne doğru bir dizi tuğla-kiremit fabrikasından biridir. Tuğla-kiremit üretiminin tüm safhalarının belirgin bir şekilde takip edilebildiği üretim alanı şöyledir; kilin çıkarıldıktan sonra yığıldığı ve depolandığı alanlar, kilin bekletilerek plastisitesinin artırılmasının sağlandığı çürütme havuzu, gerekli diğer katkılarla karıştırılması ve dinlendirildiği havuz, uygun kıvama getirilen kilin preslenerek şekillendirilmesi için üretim bandına gönderilmesi, rüzgarın yönüne doğru yapılmış ahşaptan dikey kurutma odaları ve son olarak pişirme aşaması için fırın bölümüdür (Fig. 8). Fabrikanın fırın ve kurutma odaları bölümleri mimari özelliklerini kurulduğu günkü hâliyle koruyarak hizmet vermeye devam etmektedir.

Fig. 8. Yüksel Kiremit Fabrikası ve çevredeki diğer kiremit fabrikaları, Yüksel Kiremit Fabrikası fırını; Yüksel Kiremit Fabrikası şekillendirme sonrası banda gönderimi, kurutma odaları.

2.e) Makine Sanayi - Çağıl Makina Örneği

Makine Sanayi, Çorum'un 1980 sonrasında ivmelenen bir sektörü olmasına karşın 60'lı yıllarda temelleri atılmış ve aslında günümüz Türkiye ekonomisine sağlamış olduğu katkıyı bu zamanlarına borçlu olan bir sanayidir. Çorum'da bu sektörün öncü kuruluşu olan Çağıl Makina, Çorum Çimento Fabrikası'nın bir eğitim kurumu gibi uzman yetiştirdiği dönemlerde mühendis olarak görev alan Mehmet Çağıl tarafından, buradaki görevinden ayrılması ile 1966'da kurulmuştur. Bu şirket, Çorum'da ilk defa makine sanayisinde üretim yapmıştır. Küçük bir dükkân olarak nitelendirilebilecek "Makina Atölyesi"nin kurulmasıyla başlayan sürecinde, Türkiye'de ilk defa torna taşlama tekniği ile üretim yapılmıştır. Öte yandan Çorum'un önemli endüstri kolları olan un fabrikaları ve toprak sanayinin ihtiyacı olan yedek parça ve makina imalatının yerelde üretilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda 1960'ların sonlarında çeltik tarlalarının sulanması için kullanılmış olan regülatörün kapağının yapılması sırasında da rol almıştır ve bu sırada gerekli olan teçhizatın üretimini gerçekleştirmiştir (Mehmet Çağıl, kişisel görüşme, 27 Ekim 2019). Çağıl Makina, "Makina Atölyesi" zamanında üretim için getirtmiş olduğu teçhizatı günümüze kadar korumuştur. Kazanlık marka bir matkap, fireze ve torna makinasını içeren bu endüstri mirası teçhizat, şu anda fabrikada düzenli bakımları yapılarak muhafaza edilmektedir (Fig. 9).

Fig. 9. Çağıl Makina'nın koruma altına aldığı matkap ve torna makinası.

3.) Kamu endüstriyel üretim mekânları

3.a) Alpagut Dodurga Linyit İşletmesi

Cumhuriyetin erken dönemleriyle birlikte madencilik endüstrisi bir sanayi kolu olarak gelişim göstermiştir. Sahip olunan rezervlerin işletilmesi ve dış ticaret için metalaştırılmasına dönük yasal düzenlemeler yapılmış ve işletmeler kurulmuştur (İleri 2011, 289). Zonguldak İşletmeleri kadar bilinen bir maden olmasa da Alpagut TKİ işletmesi de aynı geleneği sürdürüp toplumu dönüştürmüştür (Fig. 10). Dodurga için 'kömürün yarattığı kent' ifadesini kullanmak oldukça yerinde olacaktır. MTA raporuna göre buradaki linyit sahalarında 38.473.000 ton linyit rezervi bulunmaktadır (MTA, Çorum İli Maden ve Enerji Kaynakları Raporu). 1980'lerde çıkarılan linyitin %75'i Çorum sınırları içinde geri kalanı ise çevre illerde kullanılmıştır. Kentteki çimento ve tuğla-kiremit fabrikaları da yakıtlarını buradan sağlamıştır (Tekeli 1986/2023, 293). Alpagut İşletmesi, hâlâ faaliyette olup, işletmenin devlet nezdindeyken tasarruf edilen tesisleri, yörenin sosyal ve ekonomik dönüşümünde yapı taşı niteliğindedir (Hasan Özer, kişisel görüşme, 10 Ekim 2019). Buradaki nüfusunun büyük bir bölümü madende çalışarak emekli olmuştur. İşletme 1960-1990 yılları arasında hem ekonomik hem de sosyal anlamda işçiye cazip imkânlar sunmuş ve bu da Dodurga'ya göç ile sonuçlanmıştır (Ahmet Didiş ve İsmail Etçi, kişisel görüşme, 10 Ekim 2019). Maden üretim alanı, işçi ve mühendislere hizmet veren tesis, iki ayrı alanda yer alır. Maden ocağı kentten yaklaşık 7 km kadar uzakta bulunur. Açık işletme sahasından elde edilebilir rezerv neredeyse çıkarılmıştır. Şu anda bir yeraltı işletmesinde faaliyetler 2015'den beri özel bir şirket tarafından sürdürülmektedir (Fig. 11). 1960'larda burada üç ocakta faaliyetler sürdürülmekteydi.

Fig. 10. Alpagut (Dodurga) Linyit İşletmesi

Fig. 11. Maden ocağından görünüm

Alpagut İşletmesi, Çorum İl Özel İdaresi'ne bağlı olarak çalışmaya başlamıştır. Madenin bulunduğu çevredeki ahali, işletmenin İl Özel İdaresi tarafından yapılmasından memnuniyetsizlik duymakta, Sanayi Bakanlığı'nın 1957'de yeniden imtiyazın İdare'ye verilmesine itiraz etmektedirler (Hüryol Gazetesi, 27 Kasım 1957, Sayı: 529). 28 Kasım 1961'de bu ocaklardan birinde grizu patlaması ve çökme gerçekleşmiş ve bunun neticesinde 11 kişi vefat etmiştir (Yeni Adım Gazetesi, 29 Kasım 1961 Sayı: 1864). İşçiler bir süre ocağa inmek ve çalışmak istememiş, işletme mühendisinin personel memurunun, şantiye şefinin değiştirilmesini talep etmişlerdir. Ocaktaki temizlik ve onarım faaliyetleri Ereğli Kömür İşletmesi'nden gelen ekiplerce gerçekleştirildiği ve son cansız bedene ancak aralık ayının ortasında ulaşılabildiği basına yansımıştır (Yeni Adım Gazetesi, 12 Aralık 1961, Sayı: 1875). Gelişen bu olayların sonucu olarak 1969 yılında maden işçileri bir süredir ücretlerini alamadıklarını, teknik kadro ve donanım yetersizliğini de gerekçe göstererek 35 gün süren bir eylem ile, madeni işgal etmiş, üretim ve denetime el koymuşlardır. "Alpagut Olayı" olarak anılan bu işçi hareketi Türkiye'deki ilk işletmeye el koyma eylemi olarak madencilik tarihinde yerini almıştır. Bu olayın akabinde maden, TKİ'ye devredilmiştir (Sendikacılık Ansiklopedisi Cilt 2, 35). Tesis alanı, lojmanlar, çocuk bahçeleri, işçi sineması (aynı zamanda tiyatro salonu), işçi barınma evleri, lojmanlar, yüzme havuzu, fırın, piknik alanı, işçilere uygun fiyatlı satış yapan ekonomaya adı verilen market birimine sahipti ve kendi kendine yeten ülkenin modernleşme ve kalkınma planlarını gözetenek tasarlanmış kolektif bir yapıdaydı (Fig. 12).

Fig. 12. Alpagut Linyit İşletmesi sosyal tesisleri ve işçi evleri; Alpagut Linyit İşletmesi sinema-konferans salonu ve çocuk oyun alanı.

Yerleşkenin bakım, çevre düzenleme, sosyal faaliyetlerinin organizasyonu için özel birimleri bulunmaktaydı. Sinema salonu, ülkede o dönem vizyona giren yeni filmleri kısa sürede işçilere ulaştırmakta ve ayrıca sinema Dodurga sakinlerine de belirli günlerde gösterimler yapmaktaydı (Fig. 13). İşçilere sosyal hak olarak düzenli kömür yardımı yapılmaktaydı. Buradan emekli olmuş işçiler kendine özgü bu kampüste vakit geçirmekten ne denli memnun olduklarını anlatmışlardır (Ahmet Didiş ve İsmail Etçi, kişisel görüşme, 10 Ekim 2019). Buradan da anlaşıldığı üzere işletme ile işçi arasında güçlü bağların oluşturulmasına dönük bir altyapı başarıyla kurulmuştur. Sümerbank yerleşkelerinden bilinen bu model (Altın 2022, 172), maden işletmelerine de uygulanmıştır. İşletmenin en verimli olduğu dönemlerde Çorum sosyal yaşamının önemli bir uğrak

noktası olan bu tesisler, aynı zamanda Türkiye'nin önemli sanatçı ve bürokratları için de sayfiye yeri olarak hizmet vermiştir. Günümüzde söz konusu tesis kullanılmamakta ve kaderine terk edilmiş, eski güzel günlerinin izleri ile gün geçtikte tahrip olmaktadır. Bir dönemin hem sosyal hem de ekonomik anlamda tezahürü olan mimari, teçhizat ve belgeler yok olmaya yüz tutmaktadır. Parlak zamanlarının endüstriyel ve sosyal yaşamının izlerinin takip edilebildiği işletme sadece kent belleği için değil aynı zamanda ulusal madencilik tarihi açısından da önem arz etmektedir. Dublin İlkeleri kapsamında da değinildiği gibi bu alanın ve donanımlarının bütünlük içinde korunması gerekmektedir. Alana hızlıca müdahale edilerek mimari düzeni, makineleri, objeleri ve yazılı arşivi, kaybın önüne geçmek üzere belgelenmelidir.

Fig. 13. Sinema salonunda depo bölümünde bulunan belgelerden birkaçı ve eski film makinası

3.b) Çorum Çimento Fabrikası

1960'lar Çorum endüstrileşme sürecinin yol kat ettiği önemli bir dönemdir. Çorum'un ilk büyük sanayi tesisi sayılabilecek bir kamu kurumu olan Çorum Çimento Fabrikası 1957'de kentin doğusuna Çorum-Amasya Yolu üzerine, üretim ve sosyal tesis alanları olarak inşa edilmiştir (Fig. 14). Kentteki endüstriyel gelişim, bu fabrikanın kurulmasıyla birlikte başlamıştır. Şirketin temelleri 22 Ağustos 1954 yılında atılmıştır. Türkiye'de 1950 ve 1960'lı yıllar çimento sanayinin altın yılları olarak nitelendirilebilir. Nitekim, bu dönemdeki yoğun bayındırlık ve inşaa faaliyetlerinin ihtiyacı olan çimento talebi, devlet eliyle kurulmuş olan fabrikalardan sağlanmaktaydı. 1953 yılında Türkiye Çimento Sanayi Türk Anonim Şirketi bünyesinde Çorum'da 85 bin tonluk üretim kapasitesiyle çimento ve kireç imal üzere 90 yıl müddet ve 5.000.000 Türk Lirası sermaye, 15.02.1954 tarih ve 4/2379 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile Çorum Çimento Sanayii Türk Anonim Şirketi adıyla kurulmuştur (Yurtoğlu 2015, 134-137). 24 Ekim 1957 tarihinde fabrikanın açılışı dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından yapılmıştır. Makineleri Fransız Fives-Lille firması, elektrik santrali Avusturya Simmering-Graz-Pauker A.G. firması, Dizel jeneratör istasyonları Alman Dia firması tarafından kurulan fabrikanın imalat sürecinde gerekli olan linyit kömürü ise Dodurga ocaklarından temin edilmiştir. Fabrika, ham maddesini ise kurulu olduğu kendine ait arazinden sağlamaktaydı. 1959'da fabrikanın çamur ve çimento barındıran altı silosunda oluşan ve zaman içinde büyüyen çatlaklar sebebiyle üretime bir süre ara verilmiştir (Haberler, Arkitekt, 1959/2 (295), 82). 2 Şubat 1961 tarihli Yeni Adım Gazetesi'ndeki bir haberin de ortaya koyduğu üzere fabrikanın Hüdaverdi suyu olarak bilinen kendi su kaynağı bulunmakta ve bu kaynaktan fabrika için saniyede 12 litreye yakın su sağlanmaktadır. Bu oran kentin ihtiyacı olan günlük su miktarının yarısına tekabül etmektedir (Yeni Adım Gazetesi, 2 Şubat 1961 Sayı: 1677). Fabrika aynı zamanda kurulduktan sonraki yıllarda birkaç yıl boyunca kentin elektrik ihtiyacının da büyük bir kısmını sağlamaktaydı ancak zaman zaman jeneratörlerindeki bakım sebebiyle sekteye uğramıştır (Yeni Adım Gazetesi, 7 Kasım 1961 Sayı 1845). 1969'da fabrikanın üretim sistemindeki güncellemeler ile kapasitesi artmış ve Karadeniz Bölgesi'ne hizmet vermeye başlamıştır. Öte yandan fabrika, Samsun Limanı aracılığıyla İsrail, Nijerya, Macaristan ve Libya'ya çimento ihraç etmiştir (Çorum 1973 Yıllığı, 258).

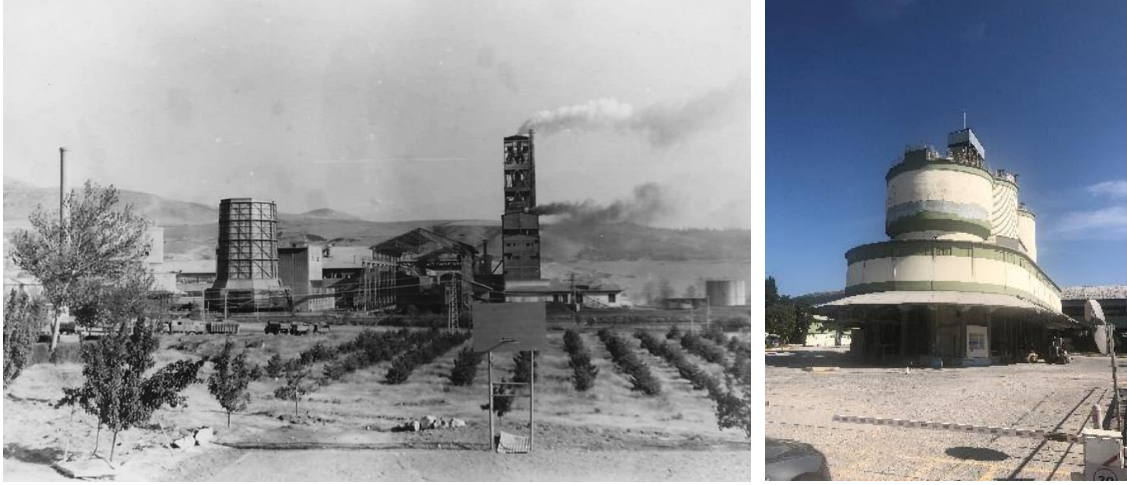

Fig. 14. 1972’de Çorum Çimento Fabrikası 1975 yılı (Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı Çorum Koordinatörlüğü Arşivi) ve yıkılmadan önceki hâli.

Çorum’un sanayileşme sürecinde lokomotif görevi gören ve aynı zamanda sanayinin kentte atılım göstermesinde bir okul gibi çalışmış olan fabrika, diğer yandan sağlamış olduğu sosyal tesisler ile kentin sosyal yaşamının merkezi hâline gelmiştir. Fabrika yakın bir zamana kadar özel bir firma tarafından işletilmiş ve arazisi geçtiğimiz yıllarda Çorum Belediyesi’ne satılmıştır (Çalışmanın yürütüldüğü dönemde firma, fabrikaya girilmesine ve fotoğraf çekilmesine izin vermemiştir). Belediye, 2021 yılında projelendirmek üzere fabrika bacası hâriç fabrikayı ve alandaki tüm yapıları yıkmıştır. Kentin üniversite mezunu mühendis gençleri ve işçilerinin 1960’lı yıllarda iş sahibi olmalarına, bir fabrikada çalışma deneyimi elde etmelerine imkân veren Çorum Çimento Fabrikası, aynı zamanda kentin sosyal yaşamını zenginleştirmiştir. Kentli için yüksek bir hayat standardının göstergesi olarak fabrikanın sosyal tesislerinde vakit geçirmek önemlidir. Dolayısıyla fabrika, kentli için modern bir çevre sağlamıştır. Bu tesis, havuz, kafeler ve restoran gibi alanları içermektedir. Fabrikada çalışan işçiler, kooperatif kurarak Bahabey Caddesi üzerinde halk arasında “Çimento Evleri” olarak anılan evlerin inşaa edilmesini sağlamışlardır. Günümüzde bu evlerden geriye eser kalmamıştır (Çorum Çimento Fabrikasının Çorum endüstrisine ve sosyal hayatına yaptığı katkılarla ilgili olarak dönemin Çorum Sanayi ve Ticaret Odası Başkanı Vahit Benderli ile Çimento fabrikasında işçi olarak çalışmış olan Mehmet Çağlayan ve Mustafa Gökğöz ile görüşmeler yapılmıştır).

Değerlendirme

Çorum kenti köklü geçmişi ile sosyal ve siyasi yönden Anadolu’da önemli bir yere sahip olmuştur. Geç Osmanlı Dönemi’nden 1990’lı yılların sonuna kadar geleneksel üretimin imalat-hanelerinden sanayileşmeye evrilen üretim mekanizmaları, bu çalışma ile mercek altına alınmış ve kentin endüstri tarihinin oluşmasına olanak sağlamış sektörler ön plana çıkarılmıştır (Fig. 15). Basit mekanik süreçlerden geniş endüstri bölgelerinin oluşmasına doğru, dönemin yaşantısına tanıklık etmiş, doğrudan ekonomik yaşamı biçimlendirmiş, üretici aktörlerin sosyal ve günlük hayatlarının odağı olmuş bu endüstri miras değerlerine dönük olarak bu tanımlama girişimi bir ilktir. Teknoloji, yaratmış olduğu teknik bilgi ve ekipmanları sürekli değişime itmektedir. Endüstrideki bu hızlı değişim ister istemez geçmişin sanayi mekânlarının ve makinelerinin terk edilmesine, dönüştürülmesine neden olmaktadır. Geride kalan bu değerler çoğu zaman kayıtsız, yitmeye mecbur bırakılmaktadır. Kullanımda olan ve burada ifade edilen tesisler geçmişlerinin izlerini barındırırlar ve hafızaları olan insanlar aracılığıyla günümüze ulaşmaya çalışırlar. Bu

endüstri yapılarına dönük detaylı bir belgeleme çalışması yürütülmesi zorunluluk olarak görülmektedir.

Geleneksel endüstrilerin kültürel miras değeri düşünüldüğünde, toplum nazarında bilinirliğini sağlamak ve benimsetmek yolunda teşvik edici politikaların yürütülmesi gerekmektedir. Gelenek kültürünün, kültürel ekonomik boyuta dönüştürülmesi endüstrilerin sürdürülebilir kılınmasını sağlarken diğer yandan bu değerlerin aktarılması için aktörlerin yetiştirilmesi özelinde adımlar atılmalıdır. Çorum'da geleneksel üretimin hâlihazırdaki ustalarının yerini alabilecek nitelikli iş gücü yetişmemekte ve bu kültür mirasının geleceğini tehlikeye itmektedir. N. Özdemir'in ifade ettiği gibi bilgi ve deneyimler belleği gelenekselin özünü oluşturmaktadır (Özdemir 2018, 3) ve bu belleğin korunması için çaba sarf etmek gerekmektedir. Üretim mekânlarının kültürel miras mekânlarına dönüştürülmesi de korumaya ve bilincin geliştirilmesine fayda sağlayabilir. İskilip'te kalenin eteğinde yer alan geleneksel Türk evlerin bulunduğu kentsel doku, koruma onarım çalışmaları ile yenilenmiştir ve dericilik endüstrisinin temsilcilerinin dükkânları ziyaretçiyile buluşmaktadır. Burada üreticilerin dükkânlarına dikkat çekecek bilgilendirme levhalarının da yer alması ziyaretçilerin daha çok bilgi ile donatılmasına olanak sunabilir.

Değirmenler, tarihi çevrenin belgeler ışığında anlaşılmasında önemli ancak göz ardı edilen bir parçasıdır. Akarsular boyunca yoğunlaşan bu yapılar dönemin sosyal, ekonomik ve çevresel koşullarına işaret ederler. Geleneksel üretim yapılarından biri olan İskilip Yalak köyü su değirmeni, Çorum'un bu anlamda geriye kalan önemli miras değeridir. Üzerinde kurulu olduğu akarsuyun yıl boyunca elverdiği ölçüde çalışarak geleneksel yöntemle üretim yapmaktadır. Ancak Osmanlı arşivinde değirmen hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır. Sahipleri ve yerel yönetim bu değere sahip çıkarak tanıtılması yönünde adımlar atmaktadır. Öte yandan tarihi neredeyse 300 yıla yaklaşan bu değirmen için bir tescil kararı yoktur.

Çorum'un bir diğer eski kara değirmenlerinden olan ve Alaca'nın Hatap suyu ile yaptığı üretimi sayesinde büyüyen aile şirketi, Hatap Un Fabrikası, köklü geçmişine sahip çıkmış ve kendisine miras bırakılan değerlerin korunması için modernleşen fabrikasının bahçesinde üretim süreçlerinin parçası olan makinelerin sergilendiği bir müze alanı kurmuştur. Bu müze, Cumhuriyetin erken dönemlerinde kurulan Çorum'da yerli bir girişimin kurumsal tarihini içermektedir. Zaman içinde gelişim gösteren fabrikanın gelişen teknoloji ile değişen donanımları burada muhafaza edilmiştir. Aynı şekilde kentin endüstriyel üretim lokomotifini olan un ve toprak sanayilerin onarım ve yedek parçalarını temin etmek üzere gelişen makine endüstrisinin kurucusu Çağıl Makina da kurulduğu yılların teknolojisini yansıtan teçhizatları şu andaki fabrikasında korumaktadır.

Çorum için önemli bir tarımsal ürün olan çeltiğin işlenmesinde özgünlüğünü korumuş olan Yeni Çeltik Fabrikası'ndaki ahşap düzenek hâlâ işleyerek üretim yapmaktadır, ancak korunması için adımların atılması zaruridir. Bir diğer endüstri olan tuz üretiminin Çorum'da izlenebilen tarihi Osmanlı dönemine kadar dayanmaktadır. Çukurköy Tuzlası Çorum için sürekliliğin ifadesi olarak üretime az da olsa devam etmektedir. İdare binası oldukça metruk durumda olan tuzlanın kendisi de işlevini yitirmeye yüz tutmuştur. Burada detaylı bir belgelendirme çalışmasının yapılması önem arz etmektedir. Çorum endüstri tarihinin mil taşlarından biri Çorum Çimento Fabrikası'dır. Uzun yıllar faal olan bu fabrika, birkaç sene evvel işletmecilerinin üretim yoğunluğunu başka bir bölgeye kaydırmasından dolayı üretimi durdurmuştur. Kentsel kesimde kalmaya başlamasıyla bir endüstrinin temizlenmesi gerekliliği fikrine direnemeyerek bu miras değeri kayıt altına alınmadan kaybolmuştur. Kentin tarihsel sürecinde ve kentlinin de hafızasında önemli yeri olan sosyal ve ekonomik dönüşümün temsili binaya erişim izni verilmediğinden fotoğraflama yapılamamıştır.

Kentin gelişim alanı içinde kalmaya başlayan ve üretim hâlinde olan toprak sanayi fabrikalarının da yok olmadan belgelenmesi gerekmektedir. Alpagut Linyit İşletmesi ise üretim alanında faaliyetlerini sürdürüyor olmasına rağmen sosyal tesislerinin bulunduğu kampüs bir zamanlar bölge için sosyal dönüşümün simgesi iken, insan ve toplum merkezli bir fabrikadan geriye metruk yapılar kalmıştır. Bırakıldığı gibi kalmış binaları, ekipmanları ve dokümanları ile arşiv değerindedir.

Çorum'un endüstri mirası mekanları günümüzde hâlen kullanılmakta ve sanayileşme süreci devam etmektedir. İktisadi şartların farklılaşması ve yeni teknolojiye uyum bağlamında bu değerler zaman içinde özgünlüğünü kaybetmeye başlamaktadır. Hâlbuki mevcut mimarinin korunması ve sağlamlaştırılması yoluyla hem yerelde hem de ulusal düzeyde sürdürülebilir kılınması gerekmektedir. Böylece endüstri mirası değerleri iktisadi ve sosyal kalkınmanın da bir parçası hâline gelebilir. Çorum'daki endüstri miras değeri alanlarının mimari ve donanımların kültür mirası olarak değerlendirilmesi bağlamında titizlikle belgelenmesi ve araştırılması gerekmektedir. Ayrıca barındırdıkları teknolojik süreçlerin de birer kaynak olarak görülüp dikkate alınması lazımdır. Bu miras hakkında toplumun bilinçlendirilmesine yönelik sanayi ve kent müzelerinin kurulmasının sağlanarak kentin endüstri tarihinin aktarılması önemli bir adım olacaktır. Öte yandan endüstriyel üretim alanlarına ziyaret programları ve sergiler düzenlemek de ilk aşamada bilinirliği mümkün kılmak için bir yoldur.

Yazarların Notu

Başta dönemin OKA Çorum Koordinatörü Özgür Yalçın, Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Çetin Başaranhıncal, Uluslararası Metal Sanatçısı Hasan Tuluk, Eski Çorum Sanayi ve Ticaret Odası Başkanı Vahit Benderli, Hatap Değirmenleri sahibi Abdullah Kavukçu ve Latif Kavukçu, Çağıl Makina Sahibi Mehmet Çağıl proje süresince yönlendirmeleriyle destek olmuşlardır. Kendilerine teşekkürlerimizi sunuyoruz. BOA.AE.SMST.III.45-3215 No'lu arşiv belgesinin çevirisinde yardım eden Göksel Baş'a da ayrıca teşekkür ederiz.

Mali Destek Bildirimi (Funding)

Bu çalışma 2019 yılında "Çorum'un Endüstriyel Mirasının Tespiti" başlıklı proje ile Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı (OKA) TR83/19/TD2/0051 proje no ile desteklenmiştir.

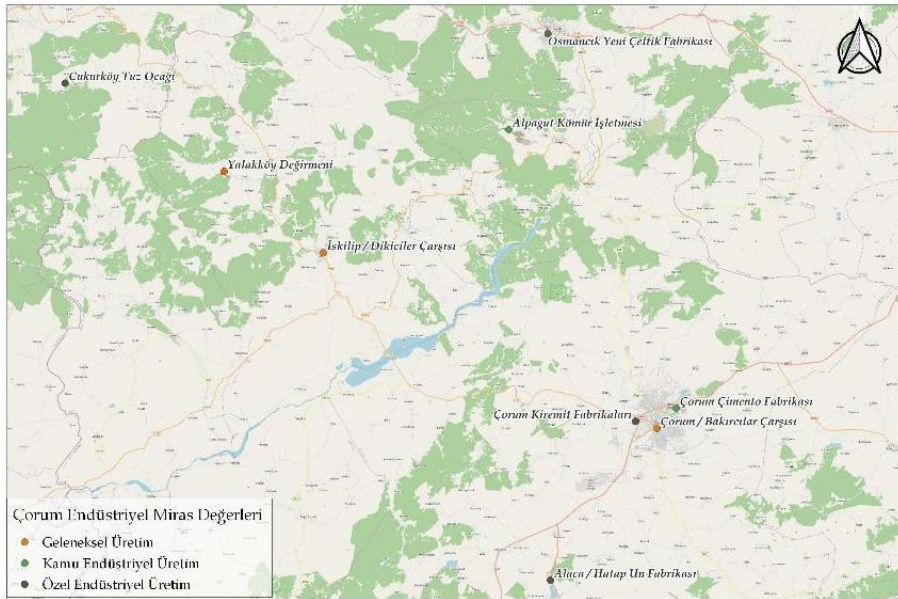

Fig. 15. Çorum endüstriyel miras alanlarının dağılımı.

BİBLİYOGRAFYA

- 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 36, 1997, Ankara.
- H.984 (M.1576/1577) tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Çorum (Tıpkıbasım), T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 8, Ankara, 2014.
- H.982 (M.1574/1575) tarihli ve TKG.KK.TTd.178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Sivas, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 9, 2014, Ankara.
- 1967 Çorum İl Yıllığı, Çorum.
- 1973 İl Yıllığı, Cumhuriyet'in 50. Yılında Çorum.
- 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, (Büyük İmalat Sanayi Geçici Sonuçlar), Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Aktüre S. 1986/2023, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl başında Çorum". *Çorum Tarihi*. 5. Hitit Festival Komitesi Yayını. Tıpkıbasım. Çorum, 143-170.
- Altın K. Y. 2022, "Bir Kültürel-Yaratıcı Endüstri Modeli Olarak Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası". *Folklor Akademi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:1, 169-183.
- "Alpagut Linyit İşletmesi'nde Yönetime El Koyma Eylemi, 13.06.1969" maddesi, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt. 2. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996, İstanbul.
- Arkitekt Dergisi, "Haberler", 1959/2 (295), s. 82.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA. 30.18.1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı, 39.64.15.
- Buchanan A. 1985, "The Definition of Industrial Archaeology". *L'etude et la Mise en Valeur de Patrimoine Industriel, 4 Conference Internationale, Lyon-Grenoble* (Septembre 1981), Paris.
- Çavdar N. 2016, "19. Yüzyıl Ortalarında Çorum Sancak Merkezinde Nüfus ve Ekonomi (H.1260-1261/M.1844-1845 Tarihli Temettüat Defterlerine Göre)", *Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu Bildirileri*, 28-30 Nisan, Cilt 2, Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Yayınları, 577-595.
- Çorum Valiliği Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Tarımsal Verileri 2016, Kaynak: <https://corum.tarimorman.gov.tr/Belgeler/ÇORUM%20İL%20GIDA%20TARIM%20VE%20HAYVANCILIK%20MÜDÜRLÜĞÜ%20BİLGİ%20NOTU%202016.pdf> Erişim Tarihi: 10 Kasım 2023.
- Devlet Planlama Teşkilatı 9. Kalkınma Planı, Taş ve Toprağa Dayalı Sanayiler, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Cilt 1, 2008, Ankara.
- Endüstri Mirası Sitleri, Yapıları, Alanları ve Peyzajlarının korunması için ICOMOS-TICCIH ortak ilkeleri, (Çev. Z. Ahunbay). Kaynak: http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0914779001536912340.pdf. Erişim Tarihi: 10 Kasım 2023.
- Harlov-Csörtán M. 2018, "The Importance of Oral History in (Industrial) Heritagisation". *BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 2, 134-145. <https://doi.org/10.3224/bios.v31i2.11>
- Hüryol Gazetesi, "Kömür İşletmesinin İsteddiği İmtiyaza İtiraz Edildi", 27 Kasım 1957, Sayı: 529.
- İleri T. 2011, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Madencilik Genel Durumu ve Atatürk'ün Madencilikle İlgili Düşünceleri". *Kastamonu Eğitim Dergisi*. Cilt:19/1, 287-296.
- İnalçık H. 2000, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İzmen Ü. 2012, *Bölgesel Kalkınmada Yerel Dinamikler: Çorum Modeli ve 2023 Senaryoları*, TÜRKONFED. İstanbul.
- MTA Çorum İli Maden ve Enerji Kaynakları Raporu. Kaynak: https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Corum_Madenler.pdf. Erişim Tarihi: 21 Haziran 2023.
- Oevermann H. & Mieg H. A. 2015, "Transformations of Industrial Heritage Sites Heritage and Planning". Eds. H. Oevermann & H. A. Mieg, *Industrial heritage sites in transformation : Clash of Discourses*.

- New York: Routledge, 18-39.
- Oğuz M. Ö. & Metin E. 2006, “2005 Yılında Çorum’da Yaşayan Geleneksel Meslekler”, Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Topluluğu Yayınları 9.
- Önsoy R. 1988, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Özdemir N. 2018. “Geleneksel Bilgi ve Kültür Ekonomisi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies* 18/1, 1-28.
- Salname-i Vilayet-i Ankara 1325, (1907) yay. haz. K. Emiroğlu, A. Yüksel, Ö. Türkoğlu, E. Coşkun, Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995.
- Saner M. 2012, “Endüstri Mirası: Kavramlar, Kurumlar ve Türkiye’deki Yaklaşımlar”, *Planlama* (1-2). 53-66.
- Su R. & Bramwell B. & Whalley P. A. 2018, “Cultural Political Economy and Urban Heritage Tourism. *Annals of Tourism Research* 68, 30-40.
- Şahin İ. 1993, “Çorum”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 8. Cilt. 373-376.
- Tekeli İ. 1986/2023, “1950-1980 Döneminde Kentin Faaliyetlerindeki Gelişmeler”. *Çorum Tarihi*. 5. Hitit Festival Komitesi Yayını. Tıpkıbasım. Çorum, 277-327.
- Endüstri Mirası Sitleri, Yapıları, Alanları ve Peyzajlarının korunması için ICOMOS-TICCIH ortak ilkeleri. Kaynak: http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0914779001536912340.pdf. Erişim Tarihi: 29 Nisan 2024.
- Yalçın Ü., Yalçın, H.G., Ekmen, H. & İpek, Ö. 2019, “Derekutuğun Eski Maden İşletmeleri ve Madenci Yerleşimi 2017 Çalışmaları”. *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, 557-576.
- Yazar H. 2016, “16. Yüzyıl Çorum Nahiyesi’nde Nüfus ve Yerleşim Özellikleri”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/2, 1089-1110.
- Yeni Adım Gazetesi, “Çorum 14 Litre Su ile Sıkıntı İçinde”, 2 Şubat 1961 Sayı: 1677.
- Yeni Adım Gazetesi, “Çimento Fabrikasındaki Revizyon Sebebiyle Şehire Gündüz Belediye Santrali Cereyan Verecek”, 7 Kasım 1961 Sayı 1845.
- Yeni Adım Gazetesi, “Kömür Ocağında Patlama !”, 29 Kasım 1961 Sayı: 1864.
- Yeni Adım Gazetesi, “Ocaklar Yakında Normal Çalışmaya Başlayacaklar”, 12 Aralık 1961, Sayı: 1875.
- Yılmaz M. 2004, “Çorum İli’nde Endüstrinin Tarihsel Gelişimi”. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2/1, 57-71.
- Yurtoğlu N. 2015, “Kalkınmanın Önemli Bir Unsuru, Kuruluşundan 50. Yılına Türkiye’de Çimento Sanayi (1910-1960)”. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 92, 113-164.

Sözlü Kaynaklar

- Abdullah Kavukçu, (kişisel iletişim), 97, Hatap Un Fabrikası sahibi, görüşme tarihi: 25 Ekim 2019.
- Ahmet Didiş, (kişisel iletişim), 67, Alpagut Kömür İşletmesi işçi emeklisi, görüşme tarihi: 10 Ekim 2019.
- Ahmet Küyük, (kişisel iletişim), 71, Dericilik ustası, görüşme tarihi: 5 Ekim 2019.
- Ali Rıza Günal, (kişisel iletişim), Yeni Çeltik Fabrikası sahibi, 52, görüşme tarihi: 9 Ağustos 2019.
- Hasan Özer, (kişisel iletişim), 70, Alpagut Kömür İşletmesi işçi emeklisi, görüşme tarihi: 10 Ekim 2019.
- Hasan Tuluk, (kişisel iletişim), 80, uluslararası metal işleme sanatı ustası, görüşme tarihi: 20 Ekim 2019.
- İbrahim Düz (kişisel iletişim), 63, Kalaycı, görüşme tarihi: 20 Ekim 2019.
- İsmail Etçi, (kişisel iletişim), 75, Alpagut Kömür İşletmesi işçi emeklisi, görüşme tarihi: 10 Ekim 2019.
- Latif Kavukçu, (kişisel iletişim), 65, Hatap Un Fabrikası sahibi, görüşme tarihi: 5 Temmuz 2019.
- Mehmet Çağıl, (kişisel iletişim), Çağıl Makine sahibi, 76, görüşme tarihi: 27 Ekim 2019.
- Mehmet Çağlayan, (kişisel iletişim), Çorum Çimento Fabrikası emeklisi, görüşme tarihi: 11 Ekim 2019.
- Mustafa Çevik (kişisel iletişim) 57 bakır işleme ustası, Çorum, görüşme tarihi: 20 Ekim 2019.
- Mustafa Gökgöz, (kişisel iletişim), Çorum Çimento Fabrikası emeklisi, görüşme tarihi: 11 Ekim 2019.
- Mustafa Yiğittaşçı, (kişisel iletişim), 59, Yüksel Kiremit Fabrikası sahibi, görüşme tarihi: 25 Ekim 2019.
- Vahit Benderli, (kişisel iletişim), 86, Çorum Ticaret ve Sanayi Odası eski başkanı, görüşme tarihi: 9 Ekim 2019.